

Door het oog van de meester

Onder redactie van
dr. W. M. Dicke

‘Het ontmoeten van de ándere ander, daar gaat het om’

Interview met Wout Ultee, hoogleraar sociologie

(door Willemijn Dicke)

Faalt de staat? Ultee spreekt in dit interview over het belang van openheid van de samenleving, over de kenniseconomie en over zijn afkeer van babbelberoepen. Hij waarschuwt voor het nog langer negeren van de ongelijkheidsvraag, ‘die ongelijkheid gaat uitgevochten worden, zeker als we verder beknibbelen op de AOW.’ En we moeten in de toekomst de werkloosheid van de vijftigplussers niet onderschatten. Elk antwoord blijkt een getuigenis van zijn liefde voor vierkante tabellen.

Wout Ultee (1946) is hoogleraar Algemene en Theoretische Sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Eén van zijn onderzoeksthema’s is het articuleren van deugdelijke probleemstellingen. Gedurende het interview zal hij de vraagstelling van deze rubriek ‘wat zijn de grote problemen van de hedendaagse staat’ secuur ontleden. Om ’m daarna systematisch te beantwoorden. ‘Dan zijn we toch weer terug bij de drie hoofdvragen van de sociologie: ongelijkheid, cohesie en rationalisering.’

Een kind van vier beschreef eens een student: ‘Dat is iemand met een brilletje die de hele week macaroni eet.’ Als je dit zelfde kind zou vragen om een beschrijving van een kamer van een professor te geven, zou de kamer van Ultee opdoemen. De sociologieprofessor is ingebouwd in boeken. Rechte stapels, stapels die bijna omvallen en stapels die al zijn

omgevallen. We drinken thee achter een provisorische scheidingswand tussen zijn bureau en de vergadertafel. De wand bestaat uit archiefkasten met duizend laatjes en laden. Wetenschap in uitvoering.

ONGELIJKHEID WORDT WEGGEPRAAT

Uit onderzoek blijkt dat er grote ongelijkheden zijn in Nederland en dat die ongelijkheden verder toenemen. Met name het verschil tussen de onderste laag en topinkomens is toegenomen. Hoewel de ongelijkheid groeit, is het geen issue op de politieke agenda in Nederland.

‘Ongelijkheid wordt de laatste jaren weggepraat. Dan is het van ‘mensen presteren pas als er verschillen zijn.’ Alsof het een functionele vereiste is. Dan redeneert men: ‘pas als de onderste laag ziet dat de top goed verdient, gaat men hard werken.’ Maar aan de huidige, excessieve groei van topsalarissen is niets functioneels.’ *Maar het idee is toch dat die topsalarissen concurrerend moeten zijn?* Ultee lacht: ‘Alsof half Nederland op het punt staat naar de Verenigde Staten te vertrekken. Daar geloof ik dus helemaal niets van. Het beperken van de topinkomens wordt een issue voor de komende tijd. Er zijn verschillende plannen om op de AOW te beknibbelen. Hoe kun je dat verkopen als de bedrijfsdirecteuren van private en semi-publieke organisaties excessief verdienen? Naast prestatiebeloning, moet er wanprestatiebestrafing zijn – voor directeuren en commissarissen.’

AFNAME MOBILITEIT

Ook de PvdA houdt zich stil over de ongelijkheid. ‘Wouter Bos laat de ongelijkheidsvraag liggen en houdt zich bezig met mobiliteit.’ De mobiliteitsvraag gaat over de vrijheid van beroep en de vrijheid van onderwijs. Formeel hebben we die vrijheden. Maar kan iedereen daar *de facto* ook gebruik van maken?

Sommigen vinden ongelijkheid een linkse vraag, en mobiliteit een rechtse vraag. Ultee ziet het anders. De vragen zijn alletwee te beantwoorden, los van je politieke voorkeur. Ooit is het mobiliteitsprobleem aan de liberalen verkocht met de slogan ‘er gaat talent verloren’. Die slogan weerklinkt nu in de titel van het boek van Wouter Bos ‘Dit land kan zoveel beter’.

Afgelopen jaren is de mobiliteit in Nederland toegenomen. Dit betekent dat de relatie tussen herkomst en bestemming is afgenomen: mensen

hebben niet langer hetzelfde beroep of hetzelfde onderwijs als hun ouders. Maar recentelijk is deze trend juist aan het omdraaien. Er is minder mobiliteit. Dat heeft volgens Ultee twee oorzaken. Ten eerste fungeert onderwijs minder als hefboom. Dat heeft voor een groot deel te maken met het beurzenstelsel: 'als je ouders geen cent hebben, moet je als student geld lenen om te kunnen studeren. Hierdoor is de doorstroom uit de lage milieus minder geworden.'

SOCIALE DALING

Er is een tweede oorzaak van de afname van mobiliteit in Nederland: er is minder sociale *daling*. Sociale daling geeft aan dat kinderen minder verdienen of een lagere opleiding hebben dan hun ouders. 'Verbale vaardigheden zijn steeds belangrijker geworden op scholen. Kinderen moeten veel spreekbeurten en presentaties houden. Het begint al met het kringgesprek. Vroeger kwamen kinderen die wel rijtjes konden stampen, maar verbaal niet sterk waren, toch uit de verf in het onderwijs. De laatste jaren is in het onderwijs steeds meer de nadruk gelegd op verhalen vertellen. En juist die verbale vaardigheden worden wel gestimuleerd in de hogere milieus, maar niet in de lagere. Met rijtjes stampen kom je nergens meer.'

Daarbij komen nog de netwerken ofwel de culturele hulpbronnen: 'Doordat kinderen uit hogere milieus op de hockeyvereniging zitten met brede netwerken, en doordat zij thuis goed getraind worden op verbale vaardigheid, redden ze het wel in de maatschappij.' Het resultaat is dat de middenmoot uit de hogere milieus niet sociaal daalt. Ook al zijn ze maar matig geschikt voor de school, ze redden het met hun verbale vaardigheden. Op deze manier daalt de middenmoot niet, maar blijft ze hangen in het hogere milieu. Hierdoor wordt het moeilijker voor kinderen uit de lagere milieus om te stijgen.

BABELBEROEPEN

Alsof kringgesprekken op school en hockeyclubs nog niet genoeg belemmeringen zijn voor de doorstroom van lagere milieus naar de hogere, komt Ultee nog eens met een derde probleem: ook de beroepsstructuur bevoordeelt taalvaardigheid. 'Er zijn veel babelberoepen, zoals consultants en voorlichters.'

‘Het aannemen van voorlichters en reclamemakers zijn voorbeelden van spiraalprocessen. Het is rationeel om die mensen aan te trekken vanuit het individuele (organisatie-)niveau, maar geredeneerd vanuit de maatschappij als geheel is het niet optimaal.’ We blijken te zijn aangeland bij een andere hoofdvraag van de sociologie: rationalisering van de samenleving: ‘maatschappelijk gezien leiden sommige individuele keuzes tot onwenselijke uitkomsten voor het geheel.’

Waarom zijn babbeleren onwenselijk voor de samenleving als geheel? Al die mensen die werken in de reclame van wasmiddelen bijvoorbeeld. Dat houdt toch allemaal een keer op. Ik ga toch echt niet twee keer per dag mijn onderbroek wassen.’

‘Vanuit die fabrikant gezien is het rationeel om veel geld te steken in reclame: als hij het niet doet krijgt zijn concurrent meer marktaandeel. Maar ze zouden ook beiden minder kunnen adverteren. Dan kunnen die mensen iets gaan doen wat goed is voor de kenniseconomie. Een ander voorbeeld zijn de persvoorlichters. Ze hebben alleen maar een voorlichter in dienst omdat een ander bedrijf daarmee is begonnen. Maar heb je zo iemand echt nodig?’

‘In Nederland zitten veel te veel mensen in de babbeleren. En dat is kwalijk als je wilt bouwen aan je kenniseconomie. De groei in banen zat de afgelopen jaren niet in de *High Tech*, maar in de *Soft Touch*. Dat zijn de adviseurs, de consultants, de babbeleren dus. Dit zie je overal terug. In de farmaceutische industrie wordt ongeveer tweemaal zoveel geld uitgegeven aan marketing als aan onderzoek.’

‘Voor de kenniseconomie hebben we juist mensen in de technische hoek nodig, maar de jongeren kiezen niet voor techniek. De keuze wordt niet alleen beïnvloed door de babbelercultuur, maar ook doordat scholieren nu vroeg moeten kiezen voor een bepaald profiel op de middelbare school. Uit onderzoek blijkt dat hoe later men kiest, hoe meer men kiest voor technische richtingen. Dit geldt ook voor vrouwen. Hoe langer de keuze wordt uitgesteld, hoe meer ze kiezen voor technische vakken.’

WERKLOOSHEID ONDER 55-PLUSERS

Voor sociale mobiliteit is naast het onderwijsstelsel de politiek van volledige werkgelegenheid van belang geweest. ‘De afgelopen jaren is het beleid geweest om mensen die voor een klein deel arbeidsongeschikt

waren, uit het systeem te gooien. De wao is daar een voorbeeld van. Nu wordt dat weliswaar gedeeltelijk teruggedraaid, maar het valt nog te bezien hoeveel effect dat zal sorteren.'

Als gevolg van die politiek ziet Ultee de werkloosheid van mensen boven de 55 de komende jaren stijgen. 'Het ontslag van deze groep is vergemakkelijkt en de Vut is bemoeilijkt. Deze groep zal in de toekomst vaker ontslagen worden.' Ultee verwacht dat naast het issue van de topinkomens, werkloosheid onder 55-plussers een belangrijk probleem voor de komende jaren zal worden.

Als oplossing ziet hij het geven van leerrechten. 'Waarom zou je alleen maar tot je 28ste of tot je 30ste mogen studeren? Als je er op je 48ste achterkomt dat je de noodzakelijke opleiding mist om aan een baan te komen, dan kun je dan toch ook nog gaan studeren? Dan zegt men dat het niet rendabel is. Als je studeert van je 48ste tot je 50ste, dan werk je na je opleiding dus nog 15 jaar. Twee jaar studie bekostigen is duur, maar niet als je het vergelijkt met 15 jaar een uitkering.'

Flexibele leerrechten die tot op hoge leeftijd kunnen worden gebruikt, hebben nog een bijkomend voordeel. 'De leerplichtige leeftijd is de afgelopen jaren verhoogd. Dat heeft als keerzijde het probleem van de *drop-outs* gecreëerd. Het zal nooit zo zijn dat iedereen de school afmaakt. Met leerrechten kan het probleem van de *drop-outs* worden ondervangen. Als iemand besluit om op zijn 16de van school te gaan, maar vervolgens op zijn 25ste erachter komt dat hij dan wél verder wil leren, waarom zou dat niet mogen?'

'Nu zeggen politici wel 'niemand mag de school verlaten zonder papiertje', maar dat resulteert in papiertjes die minder waard zijn. Want niet iedereen kan zijn school afmaken.'

HET FUNDAMENT VAN DE STAAT: VEILIGHEID

Het zijn grote problemen die Ultee aan de orde stelt: groeiende ongelijkheid, de lagere klasse die niet door kan stromen doordat mensen uit de goede milieus blijven hangen, 55-plussers die werkloos worden. Maar Ultee heeft nog een veel fundamentele analyse. De staat faalt.

'In de geschiedenis zijn er verschillende opeenvolgende ideeën geweest over welke doelstellingen de staat moet hebben. Het begon met het idee

van de staat als nachtwakerstaat. De staat heeft het monopolie op geweldsmiddelen en zorgt ervoor dat we elkaar de koppen niet inslaan. Daarna moest de staat ook zorgen dat we werk kregen. In derde instantie werd de staat verantwoordelijk voor economische groei. Daarna, als vierde taak, werd de staat niet alleen verantwoordelijk voor welvaart, maar ook voor het welzijn. Later kwam daar nog bij de spreiding van kennis, macht en inkomen.'

'Dit zijn vijf verschillende, aanvullende doelstellingen voor de staat. Mijn idee is dat zo langzamerhand de eerste doelstelling er onderdoor is gegaan. Sinds 1970 is er sprake van stijgende criminaliteit. De staat maakt haar eerste doelstelling, veiligheid voor haar inwoners, niet meer waar. Ondertussen moet de staat die aanvullende taken nog wel bolwerken. Maar die veiligheid moet eerst in orde zijn, voordat de overige doelstellingen verwezenlijkt kunnen worden. Het duurde tot aan de jaren negentig totdat bestuurders en politici dit doorhadden.'

COHESIE

Het probleem van de criminaliteit is ook weer deel van een groter thema uit de sociologie: het is een verschijningsvorm van het cohesieprobleem. Enerzijds gaat het cohesieprobleem over het langs elkaar heen leven. Maar een andere verschijningsvorm van datzelfde thema is criminaliteit.

In Nederland is sprake van afname van de cohesie: we leven meer langs elkaar heen. Zo is er een meer gesloten trouwpatroon, wat betekent dat we steeds vaker trouwen met mensen uit onze eigen kring. Ook wonen we meer bij mensen uit onze eigen kring, de wijken worden homogener.'

'Als mensen elkaar kennen, hebben ze begrip voor elkaar. Maar als je langs elkaar heen leeft, slaat de vlam eerder in de pan. Dat zie je nu al op verschillende manieren. Ongewensten worden weggepest in een buurt. Na de moord op Theo van Gogh werd er op een aantal plaatsen fikkie gestookt. Geweld tegen gebouwen en zaken duidt nu typisch op verlies aan cohesie.'

BOWLING APART

De sociale cohesie is een veelbesproken thema in de sociologie. Putnam schreef in 2001 de bestseller 'Bowling alone' waarin hij beschreef hoe het

verenigingsleven aan het verdwijnen was in de Verenigde Staten. Vroeger bowlde men in clubverband, nu huurt men af en toe een baan bij een commercieel bedrijf.

‘De stelling is dat door overheidsingrijpen de vrijwillige verbanden het loodje hebben gelegd. Dat is niet zo. Die vrijwillige verbanden zijn er nog steeds. Wij doen onderzoek naar voetbalverenigingen. Die verenigingen zijn springlevend.’

‘Maar belangrijker is dat Putnam de verkeerde vraag stelde. Het gaat er niet om of mensen alleen of samen iets ondernemen. De hamvraag is áls mensen iets samen doen, of ze het dan met ‘de ándere ander’ ondernemen, of alleen met mensen uit hun eigen kring.’

‘Voetbalverenigingen blijken een grote menger te zijn, zowel naar etniciteit, als naar inkomen. De cohesie in Nederland is bedreigd, door bijvoorbeeld de politiek van homogeen bouwen en wonen, maar sportclubs laten zien dat vrijwillige verbanden, of zo je wilt de *civil society*, nog steeds bestaat.’

DE LIEFDE VOOR VIERKANTE TABELLEN

Ultee vertelt alles met groot enthousiasme en met de opwinding alsof hij het voor de eerste keer vertelt. Zijn geestdrift betreft ook het onderwijs. Afgelopen jaren is hij met studenten op veldonderzoek geweest. ‘Iedere student interviewde vijf bejaarden over de Tweede Wereldoorlog. Ik deed zelf ook mee. Ik heb de burens en kennissen van mijn oudste zuster geïnterviewd. We namen vragenlijsten af en stopten de resultaten met stringvariabelen in een gedeelde database. Het is prachtig materiaal. De geïnterviewde beschrijft zijn herinneringen aan de oorlog: woonden er Joden bij jullie in de straat? Wat vond je van Koningin Wilhelmina? Het is nog nooit eerder gedaan. De studenten maakten een verslag op basis van de hele database. Dan gaat het er dus om of ze de goede vragen weten te stellen.’ Hij pauzeert. ‘Ze maken prachtige dingen. Bijna allemaal.’

‘Gisteren heb ik de eindpresentaties van de eerste en van de tweedejaars bijgewoond. Het is zo’n verschil wat de eerstejaars kunnen en wat de tweedejaars al presteren. Ik was geraakt door de vooruitgang die ze lieten zien.’

Waar komt dat vandaan, die gedrevenheid voor de sociologie? 'Het is de liefde voor vierkante tabellen' zegt Ultee zonder aarzeling. 'Ik kan echt genieten van vierkante tabellen: beroepen van de vaders in de rijen, beroepen van de zonen in de kolommen; beroepen van vrouwen in rijen, beroepen van mannen in kolommen. Al die vragen die je met die tabellen kunt beantwoorden: wie woont naast wie? Wie trouwt met wie? Wie stemt op wie?'

'Ik kan echt stáren naar die tabellen. Dan ga ik puzzelen en naar verklaringen zoeken. Ik weet ook nog heel goed het moment waarop ik die opwinding voor het eerst voelde toen ik een vierkante tabel zag. Het was in de Haagse Post aan het einde van mijn studie. De tabel ging over de kiezers van 1967 en 1971. Hun stemgedrag werd vergeleken in die tabel. Ik ging staren en puzzelen en toen bleek dat de tabel verkeerd was geanalyseerd. Dat moment ervoer ik de schoonheid van de vierkante tabel.'

Is het echt de fascinatie voor vierkante tabellen die u zo gedreven maakt? Of speelt uw persoonlijke geschiedenis nog een rol? Bent u een sociale stijger? 'Mijn vader was slager. Ik nam me voor om nooit slager te worden want mijn vader moest altijd hard werken. Maar nu ben ik als professor verplicht om 's avonds te werken. Ik werk waarschijnlijk net zo hard als mijn vader. En waarschijnlijk verdiende hij meer. Ik heb het dus slechter voor elkaar dan hij.'

